

A BIZONYOSSÁG BIZONYTALANSÁGA

ELBESZÉLÉS ÉS BIZONYÍTÁS A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG HISTÓRIÁJÁBAN, 1959–1965

APOR PÉTER

1

A bizonyíték vagy bizonyítás problémája a kommunista történetírásról szóló historiográfiákban meglepően kevésbé van jelen sajátos, ám jellegzetes szemléleti és intellektuális meggyökerezettség miatt. A hidegháború alatt, amikor a kommunista történetírás termékeinek nem kommunista értelmezői a hangsúlyt a keleti blokkbeli szerzők műltről alkotott állításainak dekonstruálására és cáfolatára helyezték, a kritikai historiográfia nem minden alap nélkül ugyan, ám valószínűleg túl könnyedén minősítette e tudományos műveket hamisításnak és a bizonyítékok ideológiai alapú torzításának. Következésképpen e kritikai vállalkozás számára kevés tétje volt az eredeti dokumentumok és valódi történeti források felhasználási módjairól szóló elmélkedésnek. Ennek eredményeképp azonban ez a kutatói megközelítés nehezen tudott mit kezdeni az eredeti történeti dokumentumok imádatának jelenségével, amely a kelet-európai szocialista diktatúrák korszakának legtöbb hivatalos történelmi kiadványát oly nagy mértékben jellemezte.¹ A meghatározó hidegháborús vizsgálódásokkal ellentétben, a kommunista történetírás 1989-et követő elemzése hajlamosak ezeket lényegében a narratív legitimitációt biztosító eszköznek tekinteni. Ebből a perspektívából nézve a cselekményesítés és a műfaji szerkezet módozatainak összekapcsolása politikai és kulturális vonzatokkal elégségesnek látszik a kommunista történeti megjelenítés jellegzetességeinek megértéséhez. Ebből adódóan azonban ezek az értelmezések azt kockáztatják, hogy a kommunista propaganda-történetírás gyakorlatát szokványos tudományos történeti kutatásként írják le, és így alig nyújtanak eszközöket annak vizsgálatához, hogy milyen módon és mértékben tér el az ideologikus historiográfia a valódi történeti vizsgálódásoktól.²

Ez az írás eltérő utat követ és a kommunista történetírás egy olyan esetét, az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság 1956-ot követő megjelenítéseit vizsgálja, amelyek kialakulásában az eredeti történeti források elsajátítása, valamint a bizonyítékok és a hitelesség követelményének nyomása jelentős szerepet játszott. Tudományos jellegű, illetve formájú kiadványok 1959-től jelentek meg, elsősorban hadtörténeti és népszerűsítő műfajokban. Az alábbiakban bemutatom az elbeszélői cselekményesítés módját, ennek

morális következményeit és politikai összefüggéseit, és azt vizsgálom, az ideológiai előírások hogyan alakították a bizonyítékok felhasználását és funkcióját ezekben a történeti elbeszélésekben. Ennek érdekében a szigorúan vett történeti szakirodalmat olyan, a megjelenítés és a bizonyíték közti kapcsolatot kézzelfoghatóan mutató történeti ábrázolások kontextusában helyezem el, mint a Tanácsköztársaságot érintő korabeli dokumentumfilmek és történeti kiállítások. Végül eredményben amellet érvelek, hogy a párttörténeteszek kudarcot vallottak a megfelelő bizonyítási eljárások kidolgozásában, ami narratív prefigurációikat hatástalanná, morális-politikai következtetéseiket pedig hitelenné tette.³

2

1959-től, a Tanácsköztársaság 40. évfordulójától kezdve az első magyar kommunista állam történetéről szóló narratív ábrázolások gazdag forma- és stílusválasztéka jelent meg. A tanácsrendszer emlékezete ebben az időben már számottevő szerepet játszott a műltről szóló nyilvános beszédekben. 1957 elejétől a Tanácsköztársaság története fokozott mértékben jelent meg a hivatalos nyilvánosságban az 1956-os forradalmat mint az 1919-es fehérterror visszatérését értelmező politikai törekvések eredményeképpen. Ennek következtében 1959-re, a 40. évforduló évére a Tanácsköztársaság az MSZMP vezetése szemében fokozatosan a legfontosabb nemzeti ünnep lett. 1957

1 ■ Matthew P. Gallagher: *The Soviet History of World War II: Myths, Memories, and Realities*. Greenwood Press, Westport, 1976; John Keep (ed.): *Contemporary History in the Soviet Mirror*. Allen & Unwin, London, 1964; Nancy Whittier Heer: *Politics and History in the Soviet Union*. MIT Press, Cambridge-London, 1971; Michael J. Rura: *Reinterpretation of History As a Method of Furthering Communism in Rumania: A Study in Comparative Historiography*. Georgetown University Press, Washington, 1961; Samuel H. Barron – Nancy W. Heer (eds.): *Windows on the Russian Past: Essays on Soviet Historiography since Stalin*. American Association for the Advancement of Slavic Studies, Columbus, 1977.

2 ■ Georg Iggers – Konrad Jarausch – Matthias Middel – Martin Sabrow (Hrsg.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem. Historische Zeitschrift Beiheft 27*. Oldenbourg, München, 1998; Konrad Jarausch – Martin Sabrow (Hg.): *Die historische Meistererzählung: Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Vandenhoeck und Ruprecht Verlag, Göttingen, 2002; Rainer Eckert – Bernd Faulenbach (Hg.): *Halbherziger Revisionismus: Zum postkommunistischen Geschichts-*

elejétől regények, tudományos munkák és műalkotások láttak napvilágot korábban nem látott mértékben. Csupán az évforduló évében tíz emlékiratot, tizenkét dokumentumkötetet, huszonöt helytörténeti kiadványt, tíz részmonográfiát, nyolc ünnepi albumot, két átfogó kötetet, hozzávetőleg öt regényt, illetve több száz tanulmányt és kisebb cikket nyomtattak ki.⁴

1959-től, a magyar kommunista párt jellegzetes kompromisszumkereső politikába kezdett. 1959 elejére a pártvezetés már világosan kijelölte a lehetséges ideológiai és politikai közbeszéd határait. E korlátok alapvető összetevője volt az 1956-os felkelés alternatív, a szigorúan vett hivatalos „ellenforradalomtól” eltérő értelmezéseinek kizárása. Ezzel együtt a kommunista vezetés azt is világossá tette, hogy figyelme immár a jövőre, a szocializmus építésére irányul. E politikai-ideológiai keretek lehetővé tették a közéletbe visszatérni kívánó értelmiségiek számára, hogy ezt megtehessek, cserében a szocializmus ügye melletti kiállásuk kinyilvánításáért. Ez elsősorban írókra vonatkozott, akik hagyományosan a magyar közélet vezető intellektuális személyiségei voltak, és általában jelentős szerepet játszottak az 1956-os forradalomban is. E közeledési és kompromisszumkereső politika 1962-ben érte el tetőpontját, amikor az MSZMP formálisan is kizárta az 1956 előtti diktatúrát jelképező Rákosi Mátyást tagjai közül. E kölcsönös megegyezés alapvető előfeltétele 1956 kölcsönös felejtése volt. Egyrészt, az írók és más nem kommunista értelmiségiek általában visszahúzódtak a nyílt politikálástól, és gyakorlatilag nem elevenítették föl a forradalom témáját. Másrészt, a kommunista párt nem erőltette, hogy az ellenforradalom kérdése uralja a nyilvános beszédet.⁵ A megbékélés és megegyezés politikájára, melyet a pragmatista Kádár János kezdeményezett, a kulturális élet területén pedig a hasonlóképpen pragmatista Aczél György alakított ki és hajtott végre, valódi kincsébányára lelt 1919 már virágzó nyilvános emlékezetében. A Tanácsköztársaság témája tökéletes eszközt biztosított olyan alapvető ideológiai-politikai kérdések tisztázására, amelyek a forradalom és ellenforradalom, a kommunista revizionizmus, a nacionalizmus vagy a szocialista hazafiság

fogalmaira vonatkoztak anélkül, hogy nyíltan érinteni kellett volna az 1956-os felkelés ügyét. 1919-cel kapcsolatban úgy volt lehetséges 1956-ról beszélni, hogy mégsem kellett 1956-ról beszélni.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1959 januárjában elkészített egy ünnepi beszédvázlatot, amely kulcsként szolgált a jövőbeli történeti ábrázolások számára. A forradalom történetét pozitív értékeléssel kezdték, hiszen hozzájárult az ország fejlődéséhez: „A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásával népünk történetében először került hatalomra a munkásosztály vezetésével a dolgozó nép, s ezzel hazánk világviszonylatban is a társadalmi haladás élére állott.”⁶ A beszédvázlat azt hangsúlyozta, hogy a proletárdiktatúra megdöntötte a magyar nép elnyomóinak uralmát, így igazi demokráciát teremtett a dolgozó tömegek számára, hiszen a tanácsrendszeren keresztül bevonta őket az ország kormányzásába. Azt is hangsúlyozta, hogy a különösen súlyos nehézségek ellenére a rendszer nagy erőfeszítéseket tett a nép életszínvonalának emelésére. A dokumentum arra is rámutatott, hogy a Tanácsköztársaság volt az egyetlen igazi erő, amely a nemzeti függetlenségért harcolt, mert a korábbi uralkodó osztályok elárulták az országot. Ezenkívül a proletárállam biztosította a nemzetiségek önrendelkezési jogát is. Összefoglalásként a szerzők kijelentették: „A Magyar Tanácsköztársaságot elsősorban – nem kétségekkel megvolt hibái, hanem – a nagy történelmi tettek jellemzik.” A Tanácsköztársaság történetét dicsőséges eseményként jelenítették meg, amely az egész társadalom számára fényes jövőt nyitott.

A *Szabad Föld* 1959. március 22-i, ünnepi számának vezércikke egyértelműen és világosan leszögezte, hogy a proletárdiktatúra története lényegében dicsőséges volt, de egyben tragikus is: „Elsőnek követtük a dicsőséges, nagy októberi szocialista forradalmat. Ez örök büszkesége lehet a magyar munkásosztálynak és parasztságnak, és büszke lehet arra is, hogy támadásra kész, imperialista fegyveres erőktől körülvetten győzelmet-győzelemre aratott, és olyan világ alapjait rakta le, amelyben, ha sikerült volna felépítenie, megtalálta volna boldogságát és jólétét munkás és paraszt s a szellem embere is. Hítség, galádság és árulás kiütötte a fegyvert és az alkotó szerszámot a munkások és parasztok kezéből, s a rövid életű, mindössze 133 napos proletárdiktatúra összeomlott. A fölvirradó, ragyogó hajnalt kerek 25 esztendeig tartó sötét és kínokkal teljes éjszaka követte. Tengernyi szenvedés zúdult a népre. Az ezerholdas mágnások, bankárok, tőkésék uralma visszatért, a még kegyetlenebb csendőrármal együtt. Tízezrek kerültek börtönökbe, újabb tízezrek internálótáborokba. A munkások és parasztok legjobbjai, a haza legderékabb fiai. Az öldöklés kora következett, akárcsak a Dózsa-lázadás után. Akasztófák meredtek az égnek, s rajtuk lelték halálukat a munkás és paraszt hősök. Vérözön borította a magyar földet, hírhedtté vált Siófok és Orgovány neve. Mártírok ezrei áldozták drága életüket, mert volt forradalmi bátorság bennük, hogy itt, ezen a földön,

bild. Olzog, München, 1996. 11–23. és 69–82. old.; Joachim Höslér: *Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991. Studien zur Methodologie- und Organisationsgeschichte*. Oldenbourg, München, 1995.

3 ■ Az utóbbi időben különböző szempontokból számos szerző érvelt a kutatási gyakorlat visszahelyezése mellett a történeti kreáció leírásába. Lásd Paul Ricoeur: *Történelem és retorika*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijarat, Bp., 2000. 11–24. old.

4 ■ Siklós András: *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak*. Tankönyvkiadó, Bp., 1964. 186–190. old.

5 ■ A közéleti értelmiségiek és a kommunista hatóságok közötti, főképpen Aczél György által levezényelt megegyezésről lásd Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 444–461. old.; Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík, Bp., 1997. 113–132. old. Rákosi kizárásáról lásd még: Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november–1989. június*. Szabad Tér – Kossuth, Bp., 2003. 2. köt., 93. old.

6 ■ Magyar Országos Levéltár 288/22/1959/9

a szolgák földjén, megkíséreljék egy új világrend eszméjének valóra váltását.”⁷

1959 után a proletárdiktatúra eseményeit tragikus formában beszélték el. Az elbeszélések rendszerint két fő részre oszlottak, az első a forradalom győzelmes előnyomulásáról és hősi harcáról számolt be, a második pedig az ellenforradalom és a szomorú bukás jeleiről. Ebből következően ezek az elbeszélések többnyire kettős jellegűek, az első rész egy felemelkedő periódus, melyben a hős kiemelkedik az ismeretlenség homályából, a második rész pedig a harmónia szétbomlásáról számol be. Ez a dichotóm szerkezet jellemezte a Tanácsköztársaságról 1959 után megjelent történeti munkák elbeszélői formáját is. Liptai Ervin, a korszak egyik vezető hadtörténésze, könyvét, *A Magyar Tanácsköztársaságot*, mely az első tudományos formában megjelent áttekintő monográfia volt, azoknak az okoknak a bemutatására szentelte, amelyek a forradalom vereségéhez és az ellenforradalom győzelméhez vezettek. Liptai könyve a forradalom előtti Magyarország kétségbeejtő társadalmi, politikai és gazdasági viszonyainak leírásával kezdődött, ami alkalmas volt arra, hogy kiemelje a bekövetkező forradalom dicsőségét. A problémák átfogó bemutatása teremtette meg a kiindulási pontot, melyet a kommunista rendszer győzelme ellenpontosított. Az 1965-ben kiadott monográfia Magyarország nehézségeinek felsorolását azzal az érveléssel indította, hogy az ország az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásra ítélt államalakulatához volt kötve, melynek részeit sem közös hagyományok, sem gazdasági érdekek, sem politikai törekvések nem kapcsolták össze. Ezután a szerző azt hangsúlyozta, hogy a nemzetiségek elnyomása arra kényszerítette vezetőiket, hogy függetlenségi gondolatokat formáljanak meg. Végül, a könyv a mezőgazdaságban uralkodó társadalmi viszonyokat tárgyalta, statisztikai adatok közlésével festve le a kisparaszti szegénységét. „A talpalatnyi földön tengődő törpebirtokosok és félproletárok milliói mellett a mezőgazdasági népesség 45%-ának, a családtagokkal együtt közel 6 millió embernek, egy kapavágásnyi föld sem jutott. A nagybirtokok árnyékában szabadon tenyésztett a nyomor. A parasztság nagy része számára a tudás alapelemeinek: az írásnak és olvasásnak elsajátítása éppoly elérhetetlen volt, mint betegség esetén az orvosi segítség vagy a kórházi ápolás. Amíg mintegy félszáz nagybirtokos évi jövedelme a 100 000 (akkori) forintot is meghaladta, a birtokkal rendelkezők 88%-ának gazdaságából befolyó jövedelme az 50 forintot sem érte el. Évi 50 forint egy többtagú családot az éhenhalástól sem tudott megmenteni. A parasztok a nagybirtokokon, a nagygazdáknál koldultak munkalehetőségért, vagy a közmunkáknál próbáltak elhelyezkedni. Családok százai tengődtek máról holnapra anélkül, hogy helyzetük javulására bármi kilátásuk is lett volna.”⁸

Ilyen feltételek között a rendszer, mely a magyar társadalom számára minden szempontból számottevő javulást ígért, természetszerűleg dicsőségesnek tűnt

föl. Liptai az 1918. októberi forradalmi kormányt jó szándékúnak, ám az ország kormányzásához szükséges eszközök híján lévőnek tekintette. A gondokat és nehézségeket, melyeket a háborús vereség tovább élezett, csupán egy szocialista-kommunista diktatúra győzhette le. A szerző meg volt győződve arról: csakis a társadalom teljes átstrukturálása tehetné lehetővé az országnak, hogy maga mögött hagyja a múltat a jövő érdekében. „A küzdelem tehát eldőlt: megszületett a proletárdiktatúra. Magyarország történetében először – a dolgozók vették kezükbe a hatalmat. A magyar nép életében új korszak kezdődött el: a szabadság korszaka. A kizsákmányolás évezredes rabláncainak lerázása soha nem érzett boldogsággal töltötte el a gyárak és földek proletárjainak szívét. Az úri osztályok bünei által tönkretett, legyengült, éhező ország előtt a kizsákmányolástól és elnyomástól mentes, ragyogó jövő távlatai rajzolódtak ki.”⁹ A diadal fel fogása meghatározta az események további tárgyalását is. A könyv bemutatta, hogyan csatlakoztak igazi lelkesedéssel és nagy várakozással a különböző társadalmi osztályok és csoportok az új rendszerhez. A fejezet érzelmi csúcspontját Lenin és Kun Béla sikeres távirókapcsolatának leírása jelentette, melynek során az orosz forradalom vezére tolmácsolta a bolsevik párt üdvözlését. A Tanácsköztársaság győzelmes rendszernek tűnt: a könyv tárgyalta a kormány intézkedéseit, melyeket a többség életviszonyait javítónak értelmezett. Ezenközben a hadsereg sikeresen küzdött az imperialista agresszorokkal, amint ez kiderült a Vörös Hadsereg északi hadjáratának leírásából.

A szerző a diadal képét használta föl annak magyarázatára, miként csatlakozhattak ellenforradalmárok a proletárkormányhoz. Mivel a forradalom visszavonhatatlanul győzelmesnek látszott, a kommuniszták nem fordítottak kellő figyelmet az opportunisták és ingadozó vezetők elszigetelésére: „Március 21-én a kommunista párt vezetői még nem tudták (illetve ha tudták is, ennek nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget), hogy a szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezérek egy része lelkeiben az ellenforradalmat hozza magával a Tanácsköztársaság vezető pozícióiba. Nem tudták, hogy a proletárdiktatúra súlyos árat fog fizetni a velük szemben tanúsított engedékenyséért.”¹⁰ A bekövetkező tragédiát Liptai először az 1919. június 24-i ellenforradalmi lázadással villantotta föl. E napon néhány hivatásos tiszt katonáival megtámadta a népbiztosok főhadiszállását és más fontos középületeket. A felkelés azonban gyorsan elbukott, az ellenforra-

7 ■ Szakasits Árpád: Felejthetetlen március. *Szabad Föld*, 1959. március 22.

8 ■ Liptai Ervin: *A Magyar Tanácsköztársaság*. Kossuth, Bp., 1965. 8. old.

9 ■ *Uo.* 132. old.

10 ■ *Uo.* 136. old.

11 ■ *Uo.* 446. old.

12 ■ *Uo.* 456. old.

13 ■ *Uo.* 459. old.

14 ■ *39-es dandár*. Rendezte: Makk Károly. Hunnia Filmstúdió, 1959.

dalmárok gyakorlatilag néhány órán belül mindenféle tömegtámogatás nélkül maradtak. A kutató az eseményt annak bizonyítékaként értelmezte, hogy a tanácskormány nem nyomta el kellőképpen a burzsoáziát, és ez eredményezte a viszonylag szabadon szervekedő ellenforradalmat. A fejezet sajnálkozva vont le a következtetést, hogy ezután sem történt semmi, ami megváltoztatta volna e balszerencsés helyzetet. Az a megállapítás, hogy az ellenforradalom jelentős erő maradt, előrevetítette egy második sikeres lázadás lehetőségét.

3

Habár Liptai Ervin könyve véget ért a fehérterror részletes tárgyalása előtt, az olvasókat mégis a tragikus bukás érzete keríthette hatalmába. A könyv utolsó fejezetét szomorúság és bánat hatotta át: „Az elárult, tönkretett Vörös Hadsereg veresége halálos csapást mért a proletárdiktatúrára. Kétségbeesés, elkeseredettség kerítette hatalmába a tömegeket.”¹¹ A vereség hírére a népbiztosok először a főváros megerősítésére és a fegyveres ellenállás folytatására gondoltak. A kormány azonban ez alkalommal nem volt egységes, és a kommunisták így a lemondás mellett döntöttek. A leírás ezután a forradalmi vezetők utolsó tanácskozásának bemutatásával folytatódott. „Ugyanazok voltak együtt, akik március 21-én örömteli lelkesedéssel hagyták jóvá a proletárdiktatúra kikiáltásáról szóló határozatot, akik május 2-án a Tanácsköztársaság védelme melletti bátor kiállásukkal új fordulatot adtak az eseményeknek. Most nem hangzottak el lelkesítő szavak. A Budapesti Központi Munkás- és Katonatanács gyászolt: a proletárdiktatúra temetésére ült össze.”¹² Szinte látható, ahogy a tanács tagjai lassan belépnek a terembe súlyos gondolatokkal terhesen, és halkán figyelik a szónokokat. Liptai szerint minden okuk megvolt erre. A történész azzal a következtetéssel zárta könyvét, hogy a kommunista rendszer bukását könyörtelen elnyomás követte: „A Tanácsköztársaság leverése után huszonöt esztendő telt el sötét elnyomatásban, tengernyi szenvedés között.”¹³ Liptai magyarázatot is adott az események kimenetelére: monográfiája szerint minden gond az ellenforradalmi összeesküvés lehetőségéből származott. A kommunista történész ellenforradalmi konspirációkról számolt be a hadsereg vezetésében és a kormányon belül is, ahol a jobboldali szociáldemokraták szervezkedtek a proletárdiktatúra ellen. E két összeesküvő központnak sikerült elérnie, hogy a hadsereget belevigyék egy rosszul előkészített támadásba az antant csapatok ellen, melynek során maga a vezérkar is elárulta saját katonáit, és tudatos gonosszággal kitette őket a biztos vereségnek és felbomlásnak. A történeti monográfia szerint ez a visszavonulás megpecsételte a diktatúra sorsát: a forradalmi vezetők utolsó tanácskozásán a kormányon belüli jobboldali árulók aláásták a kormányzat eltökéltségét az ellenállásra az intervencionista csapatokkal szemben,

és a kommunistákat lemondásra, majd száműzetésbe kényszerítették.

A tragikus elbeszélői forma a Tanácsköztársaság vége iránti átfogó érdeklődést tükrözte. A bánat és kétségbeesés légköre hatotta át a történeti megjelenítések teljes cselekményszerkezetét. Ezt jól érzékelhetően mutatta az 1959-es kosztümös történelmi film, a *39-es dandár*, melyet a későbbi jelentős művész-filmrendező, Makk Károly készített. A fekete-fehér film, amelyet a főbb szereplők egyéni személyiségét és érzelmeit kiemelő lassú, hosszú kameramozgás és párbeszéd jelenetek jellemeztek, a magyar rónság fölött gomolygó sötét felhők képsorával kezdődött, miközben egy felirat arról tudósította a nézőket, hogy ellenforradalmi árulás következtében 1919 áprilisában felbomlott a Magyar Vörös Hadsereg. A film fő cselekményét ettől kezdve a forradalomnak az új hadsereg májusi szervezését követő feltámadása, valamint a győzelmes hadjárat bemutatása adta. Ugyanakkor, az egyéni karakterek végzetének ábrázolása azt a célt szolgálta, hogy illusztrálja a magyar társadalom különböző csoportjainak tragédiáját a proletárdiktatúra bukását követően. A film három fontosabb szereplő sorsát követte nyomon: a fiatal politikai tiszt, Karikás Frigyes (az ő *39-es dandár* címmel megjelent, önéletrajzi ihletésű novellái inspirálták a filmet), a paraszti származású világháborús veterán katona, valamint egy fiatal, ösztönös, ám képzetlen, romantikus kommunista forradalmár munkás történetét. A három férfi a filmben utoljára 1919 augusztusában, a Vörös Hadsereg vereségét követően találkozik. A visszavonuló vörös csapatok elérik a veterán paraszt faluját, ahol a súlyosan sebesült ifjú munkást is ápolják. Az öreg paraszt itt értesül apja – akit a fehérek kivégeztek –, illetve felesége – akit az ellenforradalmárok elharcoltak – tragikus sorsáról. Személyes tragédiája ellenére jobban aggasztja haldokló harcostársának sorsa, aki kétségbeesve kérdezi, igaz-e a diktatúra bukásáról szóló hír. Az idős férfi megerősíti a harctéri vereség tényét, de arról is biztosítja az ifjú munkást, hogy az ügy nem szenvedett vereséget: „Nem lehet már miniket legyőzni...” A jelenet követően a politikai tiszt és az idős paraszt kilép a házból, hogy rágyújtsanak egy cigarettára, ahol a veterán katona kétségek között kérdezi a kommunista kádert, igaz-e, amit mondott. Karikás, a párttag, nem tehet mást, mint újfent biztosítja az öreget. A film a két férfi jelképes párbeszédével ér véget: „Nagyon sötét az éjszaka”, mondja a paraszt, amire a komisszár így válaszol, „megvirrad nemsokára”.¹⁴

Nyilvánvaló, hogy a Tanácsköztársaság dicsősége elválaszthatatlan volt tragikus sorsától: a tanácsrendszer története éppen annyiban volt dicsőséges, amennyiben tragikus. A kommunista szemlélők számára a proletárdiktatúra története szörnyű bukásának nézőpontjából vált megérthetővé. A kommunista értelmezők számára a Tanácsköztársaság története a fehérterror bekövetkeztével ért véget. A proletárdiktatúra története lényegében az ellenforradalom szü-

letésének szomorú és tragikus történetét jelentette. 1919 eseményeinek sorából a katasztrofális vég segítségével született meg az a felfogás és leírás, amelyben ezek a diadalmas kezdet és bekövetkező bukás ellentétként jelentek meg.¹⁵ A vég meghatározásának képessége narratív koherenciát biztosított az események során: a befejezés az események végkifejlete, ahol a konfliktus feloldódik, és az erkölcsi tanulság levonhatóvá válik.¹⁶

A proletárdiktatúra bukása mint olyan végkövetkeztetés, amely visszamenőleg önnön történeti megjelenítésének értelmezését is előírja, a jelen egy sajátos politikai nézőpontjából született, mégpedig az ellenforradalomból mint 1956 kommunista tapasztalatából. Pontosán 1956 perspektívája biztosította 1919 történetének tragikus végét. *Két ősz között* című, a Tanácsköztársaság történetét feldolgozó 1959-es regénye utószavában Gárdos Miklós világosan kifejtette, hogy az íráshoz számára 1956 ellenforradalmának tanulságai adták az ösztönzést. „Mert én arra gondoltam: megpróbálom megmutatni, hogy a harcokon, nehéz csatákon át győzelmes magyar kommunisták útjába hogyan rakott szüntelenül aknát a burzsoá ellenforradalom és az osztályarulók gyászos szövetsége, a belső és a külső ellenség. Ma, 1959 Magyarországon ez a tanulság frissen, újra él – 1956 októberére újra figyelmeztetett 1919 fehér augusztusára.”¹⁷ A Tanácsköztársaságnak minden e korszakban született értelmezése valójában az 1956 utáni jelen felé mutatott előre. Hetés Tibornak a munkásezredekről szóló monográfiája például Stromfeld Aurélnak, a magyar Vörös Hadsereg egykori vezérkari főnökének börtönnaplójából vett idézettel zárult: „ha ma nem is gondolatok más, mint börtönben lévő vezetőök, a haladás és a nemzet boldogulásáért haltatok meg, és eljő az idő, mikor a hálás utókor néktek, éppen néktek nyújtja a pálmát.”¹⁸ Ezután a szerző levonta a tanulságot: „Elérkezett ez az idő is. Népünk ma szeretettel és megbecsüléssel gondol azokra, akik boldog jövőnkért harcoltak, akik közül számosan életüket adták a proletárhatalomért, de jó néhányan még ma is közöttünk munkálkodnak, velünk együtt dolgoznak közös céljaink megvalósításán.”

A Tanácsköztársaság katasztrofális végének felidézésével e szerzők célja az volt, hogy kézzelfoghatóvá tegyék 1956-nak mint a fehérterror második kiadásának a felfogását. Az 1919-es proletárdiktatúra sötét végzetével az 1956-os felkelésnek azt az értelmezését kívánták igazolni, miszerint ez az ellenforradalom és a forradalom utolsó összecsapása volt, mely megelőzte az előbbi végső bukását. 1919 történeteit pedig 1956 nézőpontjából olvasták újra. 1959 után a kultúrpolitika irányítói igyekeztek az 1956-ból visszafelé olvasott történelem vízióját vizuális eszközök segítségével is népszerűsíteni. E propagandafilmeik jellegzetes példája az 1962-ben elkészült *Az eskü* című film is.¹⁹ A mű játékfilm, mely egy katonai alakulat eskütételét mutatja be. A film főszereplője a százados, aki feltetese hirtelen elutazása miatt kénytelen átvenni az

eskütétel lebonyolításának feladatát. Az új parancsnok a magára maradó katona számára egyedüli iránymutató, az eskü fontosságán elmélkedik. Az eskü jelentőségét saját példája igazolja: a tiszt a következő snittben visszaemlékezik az 1956 őszen vele történetekre. Feladata az volt, hogy egy tehervonatot eljuttasson egy laktanyába, a vasutasok sztrájkja miatt azonban ez lehetetlennek látszott. A szerelvény körül azonban fegyveres „ellenforradalmárok” gyülekeztek. Miközben a film főszereplője a vasutasokkal tárgyal, a fegyveresek megpróbálták megszerezni a vonat rakományát. A vagonokat őrző katonák azonban, esküjük parancsát követve, tényleges parancsnokuk távollétében is megvédték a vonatot.

Az 1956-os emlékek a megvilágosodás pillanatként szolgálnak: egy csapásra megvilágítják az eskü értelmét – hűnek lenni az eszméhez –, ezzel egy időben feltárják a magyar történelem jelentését is – folytonos harc az elnyomó urak és az elnyomott nép között. Az 1919-es Tanácsköztársaság e népi szabadságharcok egy fejezeteként jelenik meg a filmben. Az eseményt fölidéző képsorok népnünpélyt mutatnak be, a diktatúra kikiáltása felett érzett öröm képzetét hangsúlyozva, majd a harcok és a harcra buzdító szónoklatok képeivel folytatódnak. A proletárdiktatúrát ábrázoló részlet a százados lelkiállapotát tükröző feszültség csúcspontjára esik: a jelenet egy snitt segítségével a tiszt emelvényre lépésével folytatódik. A Tanácsköztársaság utáni időszak a szenvedés és a sötétség korszakaként jelenik meg a filmben. A Horthy-korszakot bemutató képsor két, csendőrök által kísért fogoly kivégzését vetíti le. A százados narrátorként megjelenő hangja arra hívja föl a figyelmet, hogy e sötét korszakban a nép hatalmát a kommunisták védték, majd vívták ki a második világháború után. A filmet záró mondanivaló, hogy a jövő nemzedékek feladata e hatalom megvédése.

A filmet többségében hosszú jelenetek, kevés snitt alkotja, ritmusát a nosztalgikus visszaemlékezés lassú, ráérős tempója adja. A visszaemlékező a százados, akinek révén 1956 jelenbeli perspektívája biztosítja az emlékek elvont historizáló keretét. A film múltat felidéző eljárása látszólag a történész

15 ■ A tragédia fogalmáról lásd Michael André Bernstein: *Foregone Conclusions*. University of California Press, Berkeley–London, 1994. 11. old. A katasztrofáról: Hayden White: *Catastrophe, Communal Memory, and Mythic Discourse*. In: *Myth and Memory in the Construction of Community*. Ed. by Bo Stråth. PIE – Peter Lang, Brussels, 2000. 57. old.

16 ■ Hayden White: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In: uő: *A történelem terhe*. Osiris, Bp., 1997. 133–142. old.

17 ■ Gárdos Miklós: *Két ősz között*. Kossuth, Bp., 1959. 369. old.

18 ■ Hetés Tibor: *Munkásezredek előle!* Bp., 1960. 141. old.

19 ■ *Az eskü*. 1962. Hadtörténelmi Múzeum honvédelmi propagandafilm-gyűjteménye. HL 10038. OSA Archivum 39. VHS A filmnyelv olvasásához alapvető segítséget nyújtott James Monaco: *How to Read a Film: The World of Movies, Media and Multimedia*. Language, History, Theory. Oxford University Press, New York, 2000.

módszerét követi: az eseményre vonatkozó adatok összegyűjtése nyomán értelmezi a történet egészét. A történeti vizsgálódás látszólagos célja a marxista elemzés: az egyes eseményekből a történelem egészének jelentésére kérdez rá. A történelem felidézésének hitelességét dokumentumszerű mozgóképrészletek hivatottak biztosítani. E képsorok jól érzékelhetően elválnak a kerettörténet látványvilágától: míg a százados vívódását bemutató jelenetek az 1960-as évekre jellemző fekete-fehér, gördülékeny felvételeken és viszonylag visszafogott, háttérbe szoruló színészi játékon alapulnak, a múltat földidőző képkockák többségükben töredezett, régies hatást keltő felvételekből és harsányabb, előtérben álló színészi produkciókból állnak. A film jól érzékelhetően azt a hatást kívánja kelteni, mintha az emlékező a múltat korabeli forrásokból – mintegy helyszínen fölvetett dokumentumfilmekből – rekonstruálná. A hatóságok valóban ösztönözték olyan alkotások elkészítését e korszakról, melyek látszólag dokumentumfilmese technikákat alkalmaztak.

Az 1963-ban elkészült, 1919 történetét is érintő, *Elárult ország* című dokumentumfilm alaphangját a kormányzó, Horthy Miklós és Gömbös Gyula miniszterelnök egymás mellé helyezett arcképei adták meg.²⁰ A képsorokat a narrátor mondatai magyarázták, melyek Gömböst mint a katasztrófába torkoló német birodalmi szövetség kivitelezőjét mutatták be. A film ezután egy hirtelen vágással Francia Kiss Mihály 1957-es tárgyalásával folytatódott. A per felbukkanása *Az eskü* című filmhez hasonlóan 1956-nak mint a történeti rekonstrukció kiindulópontjának, illetve az 1919-es Tanácsköztársaság bukásának mint a magyar történelem fordulópontjának a rögzítésére szolgált. A történeti koncepció is hasonló maradt: Magyarországon az uralkodó osztályok a néptől tartva 1849 óta megalkuvó, áruló politikát folytattak, mely a német birodalmi imperializmus kiszolgálásához vezetett. A Tanácsköztársaság e társadalmi küzdelemként felfogott történelmi harc egyik jelentős epizódjaként jelent meg.

Első pillantásra, semmi különös nincs ebben a gyakorlatban. Mintha a kommunista történészek ugyan-

olyan kérdések iránt érdeklődtek volna, mint bármely más történeti kutató, azaz hogyan alakult ki saját nézőpontjuk állapota? Milyen történeti folyamat vezetett el a jelen körülményeihez?²¹ A kommunisták úgy látták, hogy jelenüket a forradalom és ellenforradalom konfliktusa határozza meg. A történészek pedig úgy viselkedtek, mintha e harc történeti gyökereit kutatták volna. E szerzők úgy hitték, a magyar Tanácsköztársaságban fölfedezték e küzdelem archetipikus eseményét. Hogy választ találjanak kérdéseikre, e párthű tudósok a vizsgálódás módszerét igyekeztek utánozni, és úgy tettek, mintha olyan források után kutatnának, amelyek feltárhatják a múlt titkait. Munkálkodásuk során e propagandatörténészek úgy viselkedtek, mintha forrásaikat nyomokként használnák föl: úgy tettek, mintha a maradványokból a múlt eseményeire vonatkozó következtetéseket vonnának le, olyan benyomást kelteve ezzel, mintha a bizonyítékok olvasása alakította volna elbeszéléseik formáját.

4

A tragikus vég bizonyossága azonban különös szerepet rótt a történelmi forrásokra a Tanácsköztársaság ábrázolásaiban. Az *Elárult ország* című film vágástechnikáját éles snittek gyors váltakozása jellemzi, ami nem teszi lehetővé az elmélyült találkozást és szembenézést a bemutatott dokumentumokkal. Valójában e technika segítségével a film éppen a történelem át gondolt és alapos elsajátítását igyekszik megnehezíteni. A gyorsan váltakozó, rövid képsorok és az ezt a ritmust követő, egyszerű kijelentésekre építő narráció az érzelmek felkeltését célozza, a sebesen sorjázó, ellentétes képek az érzelmi azonosulás felé vezetik a nézőt az elnyomottakkal. A film így látszólag dokumentumfilm ugyan, valójában azonban propagandaalkotás, melynek fő célja a kritikai távolságtartás leépítése. Az érzelmi közelségbe hozott tárgy elfedi azt a tényt, hogy a film elfojtja az állításainak ellentmondó bizonyítékok hangját. Az eredeti képek felvonultatásának célja valójában nem más, mint az érzelmi közelség és a kritikai távolságtartás felfüggesztésének igazolása.

Az *Elárult ország* a két világháború közötti időszak történetét a magyar politikáról és a német háborús készülődésről szóló, párhuzamba állított képsorok segítségével meséli el, ami lehetővé teszi, hogy kielégítő narratori magyarázatok hiányában e történeti események párhuzamos történetek formájában jelenjenek meg. Az eljárás jellegzetes példája, amikor a nürnbergi pártnapok felvételeit és a díszmagyar öltözéket viselő Gömbös miniszterelnököt ábrázoló jelenet gyors, éles snittekben egymás után kerül. Az 1930-as évek magyar külpolitikája így különösebb magyarázat és indoklás nélkül közvetlen viszonyra lép a Hohenzollernek örököséként bemutatott német náci politika céljaival. Hasonló szerepet játszik a győri fegyverkezési programot megjelenítő jelenet és az Ausztria német birodalmi bekebelezését ábrázoló felvétel egymás mellé szerkesztése. A párhuzamos képsorok így

20 ■ *Elárult ország*. Rendezte: Bokor László. Hadtörténelmi Múzeum honvédelmi propagandafilm-gyűjteménye. HL 3058–3060. OSA Archivum 64. VHS

21 ■ Rendszerint, az e kérdésekre adott válaszok fogalmazódnak meg történeti elbeszélések formájában. Ez az egyik központi érve Paul Ricoeur *Time and Narrative* című munkájának (1–3. k. University of Chicago Press, Chicago, 1984–1985. kül. 52–87. old.). Lásd még: Narrative Time. *Critical Inquiry*, 1980. 1. szám, ill. The Narrative Function. In: uő: *Hermeneutics and the Human Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge, 1981. 274–296. old. Ez utóbbi alapvetően a három kötet összefoglalása. Lásd még: Christopher R. Browning: German Memory, Judicial Interrogation, and Historical Reconstruction in Writing Perpetrator History from Postwar Testimony. In: Saul Friedlander (ed.): *Probing the Limits of Representation: Nazism and the „Final Solution”*. Harvard University Press, Cambridge, 1992. 31. old., továbbá Hayden White korai írását: A történelem terhe. In: uő: *A történelem terhe*, 25–67. old.

alapos történeti vizsgálódás nélkül vonják be a korabeli magyar politikát a német birodalmi terjeszkedés kontextusába. A honvédségi propagandafilmekben egymás mellé vágott képek a valóságos összetartozás képzetét idézik fel, és sajátos történeti asszociációkat indítanak el. A látvány hasonlósága összefűzi a képekben megjelenített történeti eseményeket, személyeket és adatokat, a mozgókép időbelisége pedig történetét alakítja őket.

E történelmi folytonosság látványa jellemezte a vasutas szakszervezetnek a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára, valódi történelmi kiállítás szándékával rendezett emlékkiállítását is, amely alapvetően eredeti dokumentumok segítségével ábrázolja a múltat. A tárlatról fennmaradt fényképeken jól látható, hogy néhány tábló nem csupán korabeli történelmi források másolatait tárta a látogatók elé, hanem egyenesen magukat a dokumentumokat, fizikai teljességükben a táblákra ragasztva. *A szervezettek kialakulása* című kötetet, mely a vasutas szakszervezetek két világháború közötti történetét írta le, a közönség által kinyitható és átlapozható formában állították ki.²² A közvetlen találkozás a múlt nyomaival azonban elfedte azt a tényét, hogy e történelmi dokumentumok közti viszony mibenlétét a pontos leíró magyarázatok helyett csupán sorrendjük határozta meg a kiállításban. Objektumait a tárlat montázszerű elrendezésben tette elérhetővé a közönség számára. A Tanácsköztársaság bukását követő ellenforradalom dokumentumai grafikák háttere, egy akasztófa, egy csendőr, valamint egy korbácsot markoló jegyző ábrázolása előtt voltak láthatók. Ezek az ikonikus utalásokat tartalmazó képek egy mélyebb, átfogó, bár konkrétan ki nem fejtett történelmi folytonosság meglétére utaltak. A két világháború közti időszak történetét bemutató táblókon látható „1932-es év” feliratot a német birodalmi sas képe követi, melyet egy hungarista karszalag ábrázolása tesz vizuális sorozattá. A képsor fölött elhelyezkedő Hitlerportré pedig mintegy az eseményeket valójában uraló erő mibenlétét tárja föl.²³ A kiállítás ily módon valódi történeti magyarázat helyett az ellenforradalom, a bukás és a folytonosság történelmi allegóriáját jeleltette meg.

A Tanácsköztársaság pártvonalat követő történelmi ábrázolásai láthatólag igen csekély erőfeszítést tettek arra, hogy kritikai viszonyt hozzanak létre a történeti bizonyítékok és a múltra vonatkozó narratív állítások között. A pártvezetés által megrendelt dokumentumfilmek számára általában nem volt fontos, hogy olyan sajátos indexikus viszonyt létesítsenek a valósággal, amelyben a képek az ottlét és a közvetlen tapasztalat hiteles érzetét közvetítik a megjelenített cselekményekre és eseményekre való pontos utalások segítségével.²⁴ Hasonlóképpen, a nyomtatott történeti munkák nem vették figyelembe a lábjegyzetnek mint a múltól szóló tudás forrásairól való kritikai reflexiónak a hagyományos funkcióját. A történészekről általában elvárják, hogy forrásokat ássa-

nak elő a levéltárban, majd eredményeiket a kutatás folyamatával együtt tárják a nyilvánosság elé. A kommunista párttörténészek nem vettek tudomást arról a tényről, hogy a lábjegyzet nem csupán a bizonyíték meglétét állítja, hanem bizonyítja a történész találkozását és munkáját is a forrásokkal, illetve azt, hogy következtetéseit a róluk szerzett közvetlen tapasztalatok nyomán vonja le. A 1919-ről szóló munkák nem foglalkoztak azzal, hogy a lábjegyzet az elvárt kritikai munka kimenetelének, valamint a történész erre alkalmas mivoltának bizonyítékává alakítsák.²⁵ A kritikai munkát érintő elvárások azonban sajátos módon bizonytalan helyzetbe hozzák a történészt: megkövetelik tőle, hogy következtetéseit, állításait és érveit, elbeszélése befejezését és a cselekményszerkezet végét annak minden tágabb morális, politikai és kulturális velejáráival egyetemben a bizonyítékokkal való aprólékos szembesülés után alakítsa ki. Mivel egyetlen forrásbázis sem teljes és egyetlen értelmezés sem végleges, a történész munkájában bizonyos mértékig mindig jelen van a bizonytalanság. A történészek lényegileg függenek a levéltárak esetlegességétől és a bizonyítékok bizonytalanságától. A történeti hitelesség így a bizonytalanság bizonyosságán nyugszik: a pontatlanságok és a bizonyítékok hiányainak pontos leírásán, valamint annak őszinte feltárásán, hogy miért éppen egy bizonyos értelmezés részesül előnyben.

E történeti ábrázolások számára a bizonyítékok bemutatásának tétje nem az volt, hogy a feltett kérdésekre adandó válasz keresésének eljárása érzékeltesse a bizonytalanság állapotát. Ellenkezőleg, a történeti források hasznát a múltól szóló elvont, előírt, már korábban tudott bizonyosság illusztrálására szűkítették le. A különböző ábrázolásmódú történeti munkák rendszerint a bekövetkező katasztrófa előjeleit és előhírnökeit keresték. Valójában, a hagyományos nyomtatott történeti munkák forrásait a korabeli történelmi filmekéhez hasonló módon kezelték. Hetés Tibor hadtörténész, az 1919-es Vörös Hadsereg veteránja könyvét a Vörös Hadsereg munkáserezeinek szentelte. Munkája elején előrevetítette a legforradalmibb csapatok jövőbeli elárulásának eseményét. A történész összevetette a kommunisták

22 ■ Lásd a Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában őrzött fotográfiákat. 48. ME/II/B, Kultúra – Kiállítások 1957–1962, ltsz. 59. 524 és 59.525.

23 ■ Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára 48. ME/II/B, Kultúra – Kiállítások 1957–1962, ltsz. 59.523.

24 ■ Bill Nichols: *Representing Reality: Issues and Concepts in Documentary*. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis, 1991. 108–118. old.

25 ■ Anthony Grafton: *The Footnote from de Thou to Ranke. History and Theory*, 1994. 4. szám, 53–76. old.; Carlo Ginzburg: *Just One Witness*. In: Friedlander (ed.): *Probing the Limits of Representation*, 96. old.

26 ■ Hetés: *i. m.* 140. old.

27 ■ *Uo.*

28 ■ L. Nagy Zsuzsa: *Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919*. Kossuth, Bp., 1961. 5–6. old.

29 ■ *Uo.* 134. old.

szándékát, akik, a munkásalakulatokra alapozva, öntudatos forradalmi hadsereget kívántak létrehozni, a szociáldemokraták politikájával, akik folyamatosan akadályozták a szervezést, hiszen el akarták kerülni a munkások fölfegyverzését. A későbbiekben, az ezredek megalakulása után is csak a hátszágban kívánták őket fölhasználni. Hetés szerint ráadásul a szociáldemokrata vezetők hivatásos tiszteket neveztek ki, és nem vettek tudomást a munkásparancsnokok intézkedéseiről. E konfliktus előrevetítette a csapatok későbbi visszavonását a Vörös Hadsereg egységei közül. Hetés azonban úgy érvelt, hogy a szociáldemokrata vezetők nem érthették el céljukat, amíg a hadsereg győzelmesen előrenyomult. Amikor azonban a csapatok júniusban megkapták az első visszavonulási parancsot, a szociáldemokraták opportunisták nézetei hatni kezdtek a katonák között. A könyv azt állította, hogy mivel a munkásezredek nem kommunisták vezették, tagjaik hajlamosak voltak elfogadni a kapituláció szociáldemokrata elképzelését, és esetenként a harcot is megtagadták. Az opportunisták nézetei hatása hozzájárult a hadsereg harci szellemét megőrizni kívánó kommunista próbálkozások kudarcához, és végeredményben a Vörös Hadsereg végső, júliusi vereségéhez is. Hetés leírta a román hadsereg elleni, 1919. júliusi, sikertelen offenzívát, mely a vörös csapatok fölbomlásához vezetett, s melyben, hangsúlyozta, „a munkásezredek zöme a tiszt szabotázs miatt már nem is vett részt”.²⁶ E megállapítással azt sugallta, hogy a katonai vezetés tudatosan fosztotta meg a hadsereget legütőképesebb alakulataitól. Majd hozzátette: „Nem a munkásosztály helytállásán múlt, hanem a külső túlerő, a belső megalkuvók és árulók fellépésén bukkott el az első magyar proletárdiktatúra.”²⁷ A szerző eljutott ahhoz a következtetéshez, miszerint végül is beteljesedett, amit már kezdettől fogva várni lehetett: a munkásezredek elárulása és megrontása.

A történelmi munkák rendszerint a forradalom vagy ellenforradalom nyomát fedezték föl minden történelmi feljegyzésben. Egy fiatal történész (aki két évvel később jelentős eszméletörténészként messze távolodott az ideológiai kényszerektől) 1961-ben publikált, 1919 dunántúli történetét bemutató könyve a történelmi bizonyítékokat a forradalom vagy ellenforradalom fogalmi segítségével értelmezte. Először is rámutatott a tényre, hogy a Dunántúl a társadalmi haladásért és nemzeti önrendelkezésért folyó forradalmi harcot vállaló Tanácsköztársaság hátszágja lett. Másodsor, felhívta a figyelmet arra, hogy ez a harc folytonos konfliktust jelentett az ellenforradalommal, s ez a konfliktus a nyílt lázadáson kívül is számos különböző formát öltött. Így érvelt: „Tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy az ellenforradalom csupán fegyveresen s csak az antant védőszárnyai alatt lépett fel a Tanácsköztársaság ellen. A szűz propagandával terjesztett nacionalista, antiszemita jelszavak, az antanttal való kiegyezés propagálása, a szöszékekről elhangzó prédikációk, az üzérkedés a

»kék pénzzel«, a bürokrácia útvesztőinek, a »szakertelemnek« felhasználása éppen úgy hozzátartozott az ellenforradalom harci kelléktárához, mint a Bécsből kapott fegyver, a jobboldali szociáldemokraták tevékenysége vagy az antant missziós tisztjeinek munkája. Az ellenforradalom elleni harcot nemcsak az jelentette, hogy leverték a vasutassztrájkot s a fegyveres felkeléseket, hanem az is, hogy megvédték a zöld vetést a lekaszálastól, az érett gabonát a felgyújtástól, hogy a tanácsokból kiebrudalták a nem oda való személyeket, hogy az üzemekben mozgalmat indítottak a termelékenység növeléséért.”²⁸

A könyv a legkülönbözőbb forrásokban fedezte föl az ellenforradalom nyomait. Így például a történésznek sikerült az ellenforradalom jeleit azonosítani a népbiztosok 1920-ban, a Tanácsköztársaság bukása után megrendezett perének jegyzőkönyveiben. Az eljárás során az egyik tanú kijelentette, hogy 1919-ben azért lázadtak föl a tanácskormány ellen, mert „nem állhatták a vörösöknek uralmát”. A történész az alábbi következtetést vonta le a beszámolóból: „Ugyanezekben a napokban a Dunántúlnak egy innen távol eső vidékén, Tolnatamásiban is nyílt ellenforradalmi felkelésre került sor.”²⁹ A kutató kétség nélkül értelmezte ellenforradalmi tevékenység jeleként a parasztok ellenérzését a megszokott mindennapi gyakorlatukba hirtelen beavatkozó, erőszakos államhatalom iránt. Sőt mi több, arra is bizonyítékot talált, hogy az ellenforradalmi tevékenység folyamatosan fenyegette a tanácskormányt. Így például rámutatott, hogy bár a nagybirtokok kisajátítása és a termelőszövetkezetek létesítése nem ütközött nyílt ellenállásba, a tulajdonosok akadályozták vagy hátráltatni igyekeztek a folyamatot. A későbbiekben sokukat megtartották államosított birtokuk intézőjeként, ők azonban tartózkodtak a nagyobb beruházásoktól, és így szabotázst követtek el. Hasonlóképpen forradalomellenes cselekedetként értelmezte a szerző a jómódú parasztok húzódozását a szükséges mezőgazdasági munkák elvégzésétől. A könyv szerint ezek hamisítatlan ellenforradalmi kísérletek, mivel alkalmasak voltak arra, hogy megbontsák a munkások és parasztok szövetségét. A parasztok, akik hozzászórtak, hogy fölöslegüket a piacon adják el, többnyire ellenérzéssel fogadták a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatását. A történész ezt ugyancsak kommunistaellenes magatartásnak tekintette. A későbbiekben megállapította, hogy a forradalomnak még az új termésért is meg kellett küzdenie az ellenforradalommal. A paraszti viselkedést ugyanakkor a kommunista rendszer politikai támogatásaként is le lehetett írni. A szerző például a szegényparasztok között elterjedt, a nagybirtokok felosztását célzó népi földfogaló mozgalmat a forradalom hajtóerejének fogta föl.

A hiteles történelmi értelmezés legfontosabb feltétele – ahogy Lukács György állította a történelmi regényről írott, eredetileg 1937-ben oroszul, majd 1947-ben magyarul is megjelent értekezésében –,

hogy képes legyen megjeleníteni a jelent alakító fejlődési irányokat. A marxista filozófus azt várta el a történeti regénytől, hogy bemutassa, hogyan, milyen történelmi folyamatok révén jutott el a társadalom jelen állapotába. „A történelem ábrázolása elképzelhetetlen a jelenhez fűző élményszerű vonatkozások nélkül. A valóban nagyszabású történelmi művészet számára ez a vonatkozás nem a korabeli eseményekre való célozgatásból áll, hanem a múltnak mint a jelen előtörténetének életre keltésében, azoknak a történelmi, társadalmi és emberi erőknél költői felerősítésében, amelyek egy hosszú fejlődés folyamán mai életünket azzá formálták, ami, és ahogyan azt mi magunk átéljük.”³⁰ Mivel a történelemábrázolás célja a jelenhez vezető folyamatok feltárása, számos történelmileg lényeges áramlat csupán a múltra visszavetülő tekintet számára látható, írja a marxista filozófus. Az utólagos szemlélő előtt azonban föltárul, hogy számtalan alapvető tényező maradt rejtve a kortársak számára, melyek mégis döntő befolyást gyakoroltak életükre. Lukács célja azonban több volt, mint hogy egyszerűen megalapozza a történeti vizsgálódások fontosságát a jelen megértése számára. A marxista filozófus érvelése szerint a történeti valóság valódi lényegét a jelenhez vezető folyamatok adják, ezért e valósághoz a jelen helyénvaló értékelésén át vezet az út. A történelmi folyamat megfelelő megértése a múltat szemlélő-értelmező helyes morális-politikai elkötelezettségén és kulturális-ideológiai tudatosságán múlik. A hiteles történeti ábrázolás célja ebben az értelemben a történelmi szükségszerűség visszamenőleg megértett folyamatának dokumentálása. „A történelmi szükségszerűség igazi összetevőinek írói feldolgozásában rejlik az írói hitelesség, és emellett egyáltalában nem jön tekintetbe, hogy az egyes részletek történelmileg megfelelnek-e a tényeknek, vagy sem. [...] A részletek csak eszköz arra, hogy a történeti hűséget valóban kiverkedje, hogy egy konkrét helyzet történelmi szükségszerűségét érzékletessé tegye.”³¹

Mintha a bizonyíték, pusztán léte erényeként, automatikusan képes volna viszonyba lépni a valósággal. Mintha a történelmi bizonyítékok tények pozitív tárházát alkotnák, az értelmezőtől függetlenül és érintetlenül, ám mindig a történész rendelkezésére állva, hogy szabadon válogathasson belőle az ábrázolás szükségleteinek megfelelően.³² A magyarázat nélkül elfogadott, magától értetődő, naiv hit a források misztikus hatalmában a történeti dokumentumok különös, fetisiztikus csodálatát eredményezte. A kommunista történészek nagy hangsúlyt fektettek a levéltári munkára, új dokumentumok felfedezésére, illetve arra, hogy érvelésüket bizonyítékok kimerítő ismeretével támasszák alá. Hetés Tibor, a munkásezredek magyar Vörös Hadseregben betöltött szerepéről szóló könyvének utolsó mondatában szükségesnek érezte kijelenteni: „A könyv megírásához a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött korabeli dokumentumokat, a korabeli sajtót és a kortársak vissza-

emlékezéseit használtam fel.”³³ A hadtörténész Liptai Ervin 1965-ben megjelent népszerű összefoglalása 459 oldalon 346 lábjegyzetet tartalmazott, melyek egyformán hivatkoztak kiadott emlékiratokra, újságcikkekre és kiadatlan levéltári forrásokra.³⁴ A szerző egy másik, a magyar Vörös Hadsereg történetével foglalkozó könyvében külön kiemelte, hogy a magyar közönség előtt korábban ismeretlen nem magyarországi forrásokat is fölhasznál, hogy a hadsereg harcai jobban és teljesebben érthetők legyenek.³⁵

E tekintetben a magyar párttörténészek, a kommunista és fasiszta történelemfelfogás minden különbsége ellenére, figyelemre méltó módon osztották a Rómában, 1932. október 28-án megnyílt *Mostra della rivoluzione fascista* (A fasiszta forradalom kiállítása) ismeretelméleti szkepticizmusát. A kiállítás a Mussolini-féle Marcia su Roma, az Olasz Fasiszta Párt 1922-es hatalomátvétele korszakának aprólékos rekonstrukciójára törekedett. A szervezők, Dino Alfieri irányításával, hangsúlyozták, hogy fő céljuk az „objektív, hiteles, kronologikus rekonstrukció”, ezért nagy erőfeszítéseket tettek bőséges dokumentáció beszerzésére. A helyi pártaktivistákat eredeti bizonyítékok, fotográfiák, jelvények, képeslapok és más tárgyak felkutatására és összegyűjtésére indították útnak, hogy kézzelfogható módon ábrázolhassák a fasiszmus történeti eredetét.³⁶ Valójában azonban éppen a tárgyak túladó bősége akadályozta a közönséget a kiállításon bemutatott történelmi események megfelelő értékelésében. A látogatók képek, tárgyak, jelek, jelképek és dokumentumok özönével találták szembe magukat, tökéletesen megzavarva, eltévedve és iránymutatás nélkül kóborolva az információk rengetegében. A kiállítás tudatosan keverte össze a műalkotásokat az eredeti történeti bizonyítékokkal, elmosva a fikció és a vizsgálódás közti különbségtételt, hogy felszámolja a racionális elsajátítás megalapozásához szükséges kritikai távolságtartás lehetőségét, ám erősítse a közönség érzelmi viszonyulását tárgyához.³⁷

5

A Tanácsköztársaság ábrázolásaiban a fikció és a vizsgálódó elbeszélés különbsége fellazult, elmosódott, zavarossá vált és – végeredményben – aláásódott.

30 ■ Lukács György: *A történelmi regény*. Magvető, Bp., 1977. 67. old.

31 ■ *Uo.* 76–77. old.

32 ■ A narratív értelmezés és a pozitív, faktuális történeti adat megkülönböztetéséről a kortárs történelemelméletben lásd Chris Lorenz: *Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat”*. Thomka (szerk.): *Narratívák* 4. 121–146. old.

33 ■ Hetés: *i. m.* 141. old.

34 ■ Liptai: *i. m.* 461–473. old.

35 ■ Liptai Ervin: *A Magyar Vörös Hadsereg harcai*. Zrínyi Katonai, Bp., 1960.

36 ■ Simonetta Falasca-Zamponi: *Of Storytellers and Master Narratives: Modernity, Memory, and History in Fascist Italy*. In: Jeffrey K. Olick (ed): *States of Memory: Continuities, Conflicts,*

Gárdos Miklós *Két ósz között* című munkáját krónikának nevezte, hogy megkülönböztesse a tudományos történetírástól.³⁸ A szerző kijelentette, hogy művének minden adata hiteles, és hű a történeti valósághoz, ámbar a témát krónika vagy riport módjára kezelte. A „krónika” kifejezés ez esetben az olvasmányos és személyes stílust jelentette, nem az események szigorú kronologikus sorát. Gárdos azért használta, hogy elválassza munkáját a normál történettudománytól, ám nem valamiféle protohistoria értelmében, hanem az események más szempontú, igaz megjelenítését értve rajta. Az író a szereplőkre összpontosított, közelről mutatta be személyes érzéseiket és motivációikat, és nem szándékozott feltárni az események mögött meghúzódó általános társadalmi folyamatokat. Azon célja ellenére, hogy elbeszélését „valódi tényekre” alapozza, tudatosan fikcionalizálta munkáját konvencionális irodalmi technikákkal, például a cselekményt előrevívó beszélgetések, a szereplők belső monológjai vagy a lelkükben lezajló, elképzelt konfliktusok alkalmazásával. Az eredeti bizonyítékokra azért hivatkozott, hogy a fikciós elbeszélést történeti vizsgálódás eredményének tüntesse föl. A Tanácsköztársaságról szóló másik, 1959-ben kiadott, rövid cikkek tartalmazó könyv, a *133 nap*, önmagát szintén krónikának nevezte. A megkülönböztetés célja az volt, hogy igazolja a témaválasztást, a köznapivá kicsinyített léptéket, a kifejező, szubjektív hangot, a lábjegyzetek és a végkövetkeztetés mellőzését, melyeket a valódi történettudomány jellemzőinek tételeztek föl. A szerzők ugyanakkor hangsúlyozták, hogy művük eredeti dokumentumokon alapul, így az előszóban határozottan leszögezték, hogy a könyv a proletariátus forradalmi tevékenységét mutatja be „a tények fényében”.³⁹ A párttörténetek a bizonyítékok felidézésének szerepét láthatólag csupán abban látták, hogy igazolják, a múlt megjelenítéseinek a történeti mezőhöz fűződő kapcsolata fennáll.

A hiteles történeti ábrázolás látszata mögött valójában a manipulálás szándéka húzódott meg: a múlt megidézése a játékfilmekhez hasonló szerepet töltött be az önmagukat történelmi dokumentumfilmnek nevező alkotásokban is. A mozgóképekkel ábrázolt történelmi jelenetek többsége nyilvánvalóan nem készülhetett eredeti dokumentumok felhasználásával. Az *Eskü* című filmben a Dózsa-parasztháborút

művészi ábrázolás, a kuruc felkelést és az 1848–49-es szabadságharcot az 1950-es években készült játékfilmekből vett részletek mutatják be.⁴⁰ A Tanácsköztársaság kikiáltását és a Vörös Hadsereg harcait korabeli dokumentumfelvételek illusztrálják, a proletárdiktatúra bukását azonban már játékfilmrészlet beillesztése segítségével festi le a film. A történelmi játékfilm azonban sajátos műfaj: nem a történeti bizonyítékokat tárja közönsége elé, hogy e bizonyítékok megfontolására, illetve a velük való szembenézésre és értelmezésükre készítse őket. A történelmi folyamatok középpontjában az egyéni sorsok és életutak, egyéni tettek állnak, a társadalmi konfliktusokat és törésvonalakat pedig egyéni lelki és érzelmi reakciók segítségével érzékeli a néző.⁴¹ A történelmi játékfilmek nézőiket érzelmi azonosulásra készítetik a múlt eseményei által szimbolizált, pozitívként megjelenített elvont erőkkkel és értékekkel az egyes karakterekhez kialakuló viszony segítségével.

Az 1919 történetéről szóló, 1956-ot követő elbeszélések a történeti történetmesélés tágabb kulturális hagyományát kívánták mozgósítani. Dicsőség és pusztulás dichotómiájának műfaji szerkezete alapvető összetevője a kelet-közép-európai történeti hagyománynak. A történeti diskurzus olyan különös módja és a történetmesélés olyan sajátos műfaja ez, melynek hosszú hagyománya van a kelet-közép-európai nemzeti történelmek ábrázolásában. E munkák a bukás történetének hagyományába tartoznak, mely sajátos morális tartalmakat hordoz. E műfaj jellegzetessége a két, élesen elváló elbeszélői rész. A bevezető szakasz többnyire a virágzó birodalom történetét meséli el, mely biztosítja polgárai jólétét, és ahol a törvényt és a rendet anyagi jólét övezi. A második rész azonban rendszerint a gyülekező viharfelhőről és a terjedő sötétségről számol be. Végül a jó birodalom hosszú, elkeseredett harc után elpusztul, összeomlása pedig lakóinak szenvedést és szolgásgot hoz. Az ily módon megalapozott érzelmi azonosítás lehetővé teszi morális-politikai következtetések levonását.

Mintha a történeti kutatás a tényeknek a feldolgozatlan történeti mezőből történő értéktelen és értelmezésmentes kiválogatása és összegyűjtése lenne, melynek ugyanakkor semmilyen kapcsolata sincs a valódi történeti megértéshez. Mintha a történeti értelmezés a független képzelőerő és a kulturális jelentéseket felélesztő narratív teremtőerő eredménye lenne. A kommunista propagandatörténetek láthatólag úgy vélték, hogy a történeti beszámolók hitelessége a kulturális-filozófiai fogalmak különböző művészi eszközök segítségével történő megjelenítéseinek sikerességén alapszik. Abban különösen hinni látszottak, mintha a történeti értelmezések érvénye és hihetősége elbeszélői hagyományok kulturális kontextusába beágyazott, koherens elbeszélésekhez lenne kötve. A történelempolitikát alakító kommunista funkcionáriusok hajlottak arra a felfogásra, miszerint a történeti megjelenítések hihetősége megalapozott, amennyiben ezek jelentéseket nyernek mint elbeszélések. Abban is

and *Transformation in National Retrospection*. Duke University Press, Durham–London, 2003. 57–61. old.

37 ■ Maria Susan Stone: *The Patron State: Culture and Politics in Fascist Italy*. Princeton University Press, Princeton, 1998.

38 ■ Gárdos: i. m. 367–368. old.

39 ■ Horváth József – Kékesdi Gyula – Nemes János – Ordas Nándor: *133 nap*. Táncsics, Bp., 1959. 6. old.

40 ■ 1848 esetében a *Föltámadott a tenger* című, ismert játékfilm szolgált alapanyagul.

41 ■ A történelmi játékfilmek elemzéséhez kiváló útmutató Natalie Zemon Davis: *Slaves on Screen: Film and Historical Vision*. Harvard University Press, Cambridge, 2000; Robert A. Rosenstone: *History on Film/Film on History*. Pearson Education, London, 2006. 15., 38–48. old., Leger Grindon: *Shadows on the Past: Studies in the Historical Fiction Film*. Temple University Press, Philadelphia, 1994.

hinni látszottak, hogy a történeti értelmezések érvénye fenntartható, ha ezeket elbeszélések kulturálisan elérhető halmazaihoz kötik. Úgy vélték, befogadók észlelik majd az elbeszélői formák és műfajok megfeleléseit, miközben a kérdéses történeti beszámoló majd olyan történet szerkezetekre emlékezteti őket, melyek általában véve elérhetőek a társadalom egészében.⁴²

6

A kommunista propagandatörténészek úgy hitték, hogy kulturálisan-ideologikusan prekonceptualizált, prefigurált és előírt elbeszélések történeti adatokkal feltöltve hihetőséget, következképpen hitelességet biztosítottak a történeti megjelenítések számára, ami hatékonyra tette őket. A párttörténészek azt hitték, hogy kulturális-politikai prefigurációknak megfelelően kiválogatott és felsorolt, a történeti vizsgálódás tárházából származó adatok képesek arra, hogy történeti megjelenítéseik számára garantálják a hitelességet. A szemükben a dicsőség és bukás szerkezete az elérhető forrásokat nagy arányban kötötte koherens elbeszélésekhez, és sikeresen mozgósított hagyományos morális megfontolásokat: a diadal és bukás cselekményszerkezete jelentést adott a munkásosztály felszabadításáért vívott hősiességéről és a kommunista

harcosok együttérzést keltő szenvedéseiről. A történeti megjelenítés e formája a propagandatörténészek szemében a dokumentumokat értelmes és értelmezhető elbeszélésbe illesztette bele, így képesnek látszott politikai célkitűzéseik támogatására, végeredményben pedig, hogy hatékonyan képviselje a kommunisták „igazságát”.⁴³

Ennek ellenére a Tanácsköztársaság elvont történetének hatékonysága mélyen kétséges maradt. Egyedi jelenségekre való pontos utalások helyett e munkák általános morális és kulturális álláspontokra hivatkozó viszonyrendszereket teremtettek a célból, hogy (politikai) tanulságokat vonjanak le és ítélkezzenek. A Tanácsköztársaság kommunista ábrázolásai nem követtek semmiféle bizonyítási eljárást, és nem jelentették a bizonyítékok olvasásának egyetlen módját sem, hanem a művészi megjelenítés egy sajátos formáját alkották meg: olyan fikciót, amely a valóság felidézését esztétikai minőséggé alakítja, hogy elvont világnézetekre, morális szerkezetekre vagy ideológiai konstrukciókra utaljon. A bizonyítékoknak prefigurált elbeszélői alkotásokba való feltöltése annak láttatta a Tanácsköztársaság ábrázolásait, amik valójában voltak: olyan fikcióknak, melyek kihasználják az eredeti dokumentumok lehetőségét, hogy az ellenforradalom elvont fiktív koncepcióját illusztrálják. □

42 ■ A narrativista történelemelmélet a hamisítatlan történeti értelmezést mint a múltól szóló beszámolókat elbeszélői hagyományokhoz rendelő tevékenységet írja le. Hayden White: *Interpretation in History*. In: uő: *Tropics of Discourse*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978. 51–80. old., Louis O. Mink: *Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz*. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2003. 113–132. Ebből kiindulva Hayden White a narratív beszámolót olyan lényegileg figuratív beszámolóknak tekinti, amely valódi eseményeket

poétikai eszközök segítségével jelentéssel ruház föl. Lásd: *Az elbeszélés kérdése a mai történelemelméletben*. In: uő: *A történelem terhe*, 143–204. Frank R. Ankersmit: *Hat tétis a narrativista történetfilozófiáról*. In: Thomka (szerk.): *Narratívák 4*. 111–120. old. 43 ■ A történelmi értelmezés igazsága – feltételezi Hayden White (*A történelmi értelmezés politikája: szaktudományválas és a fenséges kiszorítása*. In: uő: *A történelem terhe*, 247. old.) – annak hatékonyságával mérhető, hogy mennyire képes megtámogatni a különböző politikai vállalkozásokat, amelyek az adott közösség biztonságát szolgálják.